

DÖMÖTÖR ÁKOS

HONDORFF-HATÁSOK KERESSZEGI HERMAN ISTVÁN
EXEMPLUMAIBAN

A 17. század első felében a példabeszéd anyagát és összeállítását a reáliák módszere határozta meg. A polgári típusú hitélet terjedésével folyamatossá és tömegessé vált a prédikációk szerkesztése. Igény mutatkozott az antikvitás elbeszélő hagyományának és a kései középkor kolostori műveltségének megváltozott társadalmi körülmények között való megismertetésére a polgárosuló néptömegek körében. Különböző korábbi műfajok (történeti elbeszélések, antik és profán mondák, tanító jellegű fabulák) közös gyűjtőmedencéje lett az exemplum. Ebben az erkölcsi jellegű agitatív eszközben a kései középkor narratív hagyománya fokozatosan és nem ellentmondásoktól mentesen értékelődött át, hiszen a lutheri hivatástudat és a kálvini predestináció jegyében a keresztyén tradíció újra átgondolására volt szükség. Az exemplumok felújítói tehát a korábbi évszázadok elbeszéléskeincéből meghatározott elvek szerint merítettek, és hozzáfűzött magyarázataikat, az elbeszéléstípusok és motívumok egybekapcsolását a korabeli teológia értelmében valósították meg.

Az európai szellemi hagyomány nemcsak tartalmilag egységesült, hanem a továbbadás módszereit illetően is. A prédikációkban általánosan ismert témákat meghatározott formákban használtak fel a 17. században.

A nagynevű és tudós kompilátorok a jelenkor erkölcsi kapcsolódási pontjait keresték a múlt történelmével és elbeszélő hagyományával. Ma úgy mondanánk, hogy számos tipológiai egyezésre mutattak rá, amikor a Biblia erkölcsi információját konkrét és megváltozott társadalmi körülmények közé helyezték. Nemcsak a gondolkodás vált egyöntetűvé a polgári tömegneveléssel, hanem a fogalmak és a jelképek rendszere is átalakult a 17. századi protestantizmus gyakorlatában.

Az evangélikus-református prédikációgyűjtemények hatalmas és sokrétű - mindeddig feltáratlan - exemplumanyaga nélkül érthetetlen a magyar széppróza kialakulása. A hitszónokok példabeszéde a Biblia világát kiegészítette, művészi és történelmi dimenzióba helyezte, ugyanakkor pedig a profán témák ismertetésével egyengette a szépliteratúra későbbi útjait. Míg a népi és a félhivatalos színjátszás és a 17. századi iskoladrámák bibliai történeteket is feldolgoztak,¹ addig a prédikációk gazdag illusztratív anyagában a 18. századi humoros népi történetek és ponyván terjedő paródiák már egy évszázaddal előbb megjelentek. Így nem túlzás azt állítani, hogy a 16-17. századi prédikációk illusztratív anyaga, a keresztyén exemplum a hazai széppróza megindulását készítette elő.

A protestáns egyházi irodalom és a folyamatos igehirdetés természetesen hatott a hazai folklórra. Nemcsak bibliai eredetű nevek bukkantak fel egyre-másra a népmesékben, hanem a görög mitológiai és antik történelmi exemplumok hatásaival is lépten-nyomon találkozhatunk, nem beszélve a középkori vallásos gyűjtemények kisugárzásáról, amelynek terjedését a protestantizmus egyáltalán nem akadályozta meg. Nem szükséges bizonyítani, hogy amikor a 19. századi mesekincsben Absalon vagy Salamon király fordul elő és Többsincs királyfi szolgája Habakuk,² több évszázados prédikációs hagyomány egyik nyomát találtuk meg. Az is kétségtelen, hogy Éva kitagadott gyermekeinek elbeszélése Kám elátkozásának bibliai történetére nyúlik vissza.³ Gyakran idézték a prédikátorok az Áron zöldellő vesszejéről szóló ótestamentumi példát,⁴ amely a kivirágzó bot motívumának forrása volt a folklórban.

A középkori mirákulum azonban a 16-17. század folyamán csodává alakult. Fincel csodajeleinek egyik megnyilvánulását Kecskeméti János⁵ emlegette a 17. század elején, amely bizonyította, hogy a prédikátor köré tömörülő gyülekezet a kegyelmi kiválasztás bizonyítékait az életben és többé nem csupán a túlvilágon kereste. A Tizparancsolatban a békés együttélés egyik eszközét látták, de azt is tudták, hogy az élet igen bonyolult és konkrét helyzetekbe szorítja a cselekvő embert, ahol neki önmagának kell egyeztetnie a hagyományt a mindennapokkal. Ezt a korabeli igényt elégítette ki Andreas Hondorff *Promptuarium exemplorum*ával, amely számos kiadásban európai bestselleré vált a 16. század fordulóján.⁶ Hondorff tevékenységének vázlatos ismertetése nélkül nehezen érthető a protestáns ortodoxia igehirdetése, a reáliák módszerének kialakulása, amely a bibliai témák mellett antik és profán elbeszélések gyakori felidézését hozta

magával. Ugyanekkor a világi témák megjelenése a prédikációkban a fokozatosan önállósló szépirodalom fejlődését ösztönözte. Az iskoladramák és a 16-17. századi elbeszélő költészet merített az igehirdetés illusztratív anyagából, sőt egy ideig hordozta a korabeli teológiai interpretációkat is.

Hondorff élete és fő művének jelentősége

A 17. század első felének jelentős protestáns egyházi írója Keresszegi Herman István református püspök. Akkor írta prédikációgyűjteményét és kézikönyvét, amikor Hondorff promptuáriuma közkezen forgott a teológusok körében. Mivel Keresszegi 1613-tól 1614-ig a marburgi és a heidelbergi egyetemen tanult,⁷ nyilvánvalóan megismerkedett Hondorff fő művével, és hazatérve, mikor könyveinek anyagát kezdte összeállítani, bőven merített a *Promptuarium exemplorumból*.

Hondorff életéről sajnos igen keveset tudunk. A korabeli források rávonatközóan felettébb hiányosak. Annyit sikerült felderítenie róla a gondos német családtörténeti kutatásnak, hogy Naumburg an der Saalében született 1530 körül, és 1541-ben, Szent Anna napján jegyezték be a város anyakönyvébe mint ott lakó polgárt. Hondorff származását mind ez ideig teljes homály fedi. Hogy fiatal korától fogva Luther követője volt, bizonyítja egyik életrajzi adata: 1545 augusztusában Wittenbergbe költözött, és az ottani egyetem, ill. Luther hallgatója lett. A nagy reformátor halála után az ifjú Hondorff 1546-ban a lipcsei egyetemre iratkozott be. 1547-ben a merseburgi dómban avatták föl, majd a weissenfelsi egyházkerületben lett segédlelkész. 1551-től egészen 1572-ben bekövetkezett haláláig Hondorff községi lelkész volt. Élete folyamán csupán szerény sikeren és csekély elismerésben volt része. Fő művéhez, a *Promptuarium exemplorumhoz* már egyetemi hallgató korában kezdte gyűjteni az anyagot, és ez az adatokban gazdag kézikönyv röviddel halála előtt (1568-ban) jelent meg először.

Hondorff promptuáriumával gyakorlati segédeszközt kívánt adni a teológusoknak prédikációik összeállításához. Ez a tömör kézikönyv a szemléletes példák tára volt, és mint könnyen áttekinthető, gyakorlati célt szolgáló gyűjtemény folytatta a nagy katolikus exemplumgyűjtemények sorát, a 13. századi Troppai Márton (Martinus Polonus) dominikánus szerzetes és a 15. századi Johannes Herolt (vagy más néven Discipulus) munkáját.

Hondorff anyagának rendezőelve a Tízparancsolat volt. Példáit eszerint sorolta fel a tudós kompilátor, miközben a *loci communes* módszerét alkalmazta. A protestáns teológia elveinek megfelelően a Biblia állt az első helyen. A primér anyagot kiegészítették az egyháztörténet-íróknak (Euszebiosz, Szókratesz Konstantinopolosz, Szozomenusz, Theodoretus, Nikephorosz) műveiből vett szemléletes példák. Hondorff másik nagy forráscsoportját az ókori írók (Livius, Plinius, Valerius Maximus, Flavius Josephus, Plutarkhosz, Suetonius, Gellius, Aelianus, Vergilius és Ovidius) művei képezték. Bőven merített azonban a középkori irodalomból: Paulus Diaconus, Saxo Grammaticus, Petrarca, Aeneas Sylvius és Herolt gyűjteményeiből vagy a reformáció korabeli szerzők közül: Rotterdami Erasmus, Lycosthes, Sleidanus, Weller, Melanchthon és Luther munkáiból.

Keresszegi és a Hondorff-eredet kérdése

Keresszegi személyesen nem ismerhette Hondorffot. Amikor a magyar református teológus Keresszegi a német egyetemeken tanult, az egykori községi evangélikus lelkész már rég temetőben nyugodott. Fő műve, a **Promptuarium exemplorum** viszont elindult Európát meghódító útjára. A protestáns teológusok, gyakorló lelkészek a 17. század első felében egyre gyakrabban forgatták Hondorff kézikönyvét, mert hatalmas mennyiségű példaanyagot találtak benne. Hondorff a hétköznapiok szájhagyományát hozta összefüggésbe a Bibliával, és egyúttal a Bibliát nyitotta rá az erkölcsi tanulságul felfogott történelemre. Hondorff a Tízparancsolatot nagyon sokoldalúan világitotta meg. Rengeteg pozitív és negatív példát sorakoztatott fel az előírások helyességének bizonyítására. Ezzel a lutheri hivatástudat jegyében a keresztyén etikai rendszer megerősítéséhez járult hozzá. Olyan cselekvőképességet alakított ki, amely a tabu bénító erejével szemben a felújított hagyomány talaján érvényesülő, közösségteremtő emberi mérlegelést erősítette meg társadalmi szinten.

A feladat tehát annak a kimutatása, hogy Keresszegi Hondorff kézikönyvéből vette exemplumait vagy legalábbis azoknak egy részét. A filológiai bizonyítására legalkalmasabbnak az **ördögelbeszélések** kínálkoznak. Ezek a történetek annyira specifikusak, hogy esetükben a közvetlen átadó személye vagy műve viszonylag könnyen megállapítható.

Keresszegi 1635-ben megjelent prédikációgyűjteményében egymás után három ördögelbeszélést is idézett. Az első történet szerint egy anya

megátkozza a fiát, aki ennek következtében folyóba fullad.⁸ A második történet arról szól, hogy szülei megátkozzák fiukat, akit ezután elvisz az ördög.⁹ A harmadik történetben egy apa átkozza meg fiát, aki ezután megbetegszik és meghal.¹⁰

A három ördögbeszélés ugyanilyen sorrendben fordul elő Hondorffnál.¹¹ A kombináció sorrendjének teljes egyezése már önmagában bizonyítja, hogy Keresszegi a Hondorff-féle promptuárium valamelyik kiadását használta.

Hasonlítsuk össze mégis az első ördögbeszélés szövegeit. Keresszegi részletesen ismertette a történetet, s mint megállapítható majd az alábbi összehasonlításból, pontosan fordított: "Azt írja Neoburgumban, hogy egy aszszony az ő fiat neminemü indulattyából így átkozta volt meg: Meny el, ugymond, es engedgye az Isten, hogy soha elevenen az en szemeim eleiben ne jüü. S mint lön dolga? Azon nap az fiu fürödni menven, a folyo-
vizben hala."¹²

Hondorff német eredetijének és latin fordításának összehasonlításából kiderül, hogy a két szöveg között nemcsak stílusbeli, hanem tartalmi különbségek is vannak. Keresszegi első ördögbeszélésének eredeti német nyelvű szövege Hondorffnál a következő: "Denn man vielmals erfahren, wie ich selber zur Naumburg geschehen, gedencke, dass eine Mutter zum Sone gesagt: Gehe, dass du nimmermehr lebendig vor meine Augen kompts. Dieser jr Son gehet denselben Tag in die Saal ins kalte Bad und ertrinckt."¹³

Hondorff ugyanezen ördögbeszélése latin fordításban pedig így hangzik: "Notitia accidit memoria Neoburgi, vt mater filio suo dirum imprecans exitium irata in haec verba protumperet. Vade, faxit Deus, vt vivvs ad me nunquam reuertatis. Eodem die adolescens frigidus ingressus aquas, submersus est."¹⁴

Az első ördögbeszélés német és latin szövegének összevetése Keresszegi fordításával arra enged következtetni, hogy a magyar egyházi író a latin fordítást használta, nem pedig a német eredetit. A "faxit Deus" közbevetett mondatot "engedje Isten"-nel fordította Keresszegi, ez pedig a német eredetiben elő sem fordul. Míg a német eredeti megnevezte a folyót, ahová a fiú fürödni ment, a latin fordítás "frigida aqua"-ról (hideg vízről) szólt, amit Keresszegi meglehetősen szabadon, "folyóvíz"-nek fordított.

A második ördögbeszélés Keresszegi előadásában következőképpen hangzik: "Cesariusbol hoz mas peldat-is elő, hogy fiokat nemes szülék,

azzal szoktak vala szidni: hogy az ördög vigye el; S mint lön végre az dolog egykor elevenen el ragada az ördög fiukat, es el vivé szemek elől, es soha nem láták többször."¹⁵

Ez a cselekménytípus a kései középkorban Heisterbachi Caesarius nyomán vált közismertté.¹⁶ Az ő történetei közül nem egy folklorizálódott, terjedt el a nép között. A Rajna-vidék népének prózafolklorja egy-egy mondában őrizte meg Caesarius példáit, amelyek a prédikációk révén jutottak el a néphez.¹⁷ Nálunk a protestantizmus folyamán, Hondorff nyomán Keresszegi megújította Caesarius későközépkori ördögelbeszélését, a szülői átok következtében vízbe fuló fiú történetét azzal, hogy a hagyományos cselekménytípust a negyedik parancsolattal hozta összefüggésbe. Mivel a protestáns szentbeszédekben az ótestamentumi példák súlya észrevehetően növekedett, az ördögelbeszélésekben sajátosan összeolvadt a sátán és az ördög fogalma. Az Antikrisztus 16. századi politikai-társadalmi megjelenését felváltó új ördögfogalom a befelé forduló, önépítő vallásosság megerősödésére utalt.

A harmadik ördögelbeszélés Keresszegi előadásában meglehetősen terjedelmes. Így hangzik: "Misnaban egy varaskában történt ilyen peldais: Egy komor Atya, fiat így atkozta volt meg, késvén fia a hová az Attya küldötte volt: hogy adgya, ugy-mond, az Isten, hogy soha abbol a helyből ki ne mehessen, á holot, mulat az ő fia. S-mint lön? Soha semmi mesterseggel egész hét esztendők alatt ki nem vihették mások-is azt á fiat á helyből, á mellyel az attya meg átkozta vala, sem le nem feketöt, sem le nem ülhetöt, hanem csak valami gyanolt töttenek háta mege, az melyhöz tamaszkodott; mindazonáltal a hiveknek közönseges könyörgesekre harmadik esztendő mulva le ülhetöt, es le-is feketöt, es ugyan azon helyben holt meg hetedik esztendő el mulvan 11. Septembris, Ann: 1552."¹⁸

Ez az ördögelbeszélés is megtalálható a Promptuarium exemplorum-ban, és latin nyelvű szövegét az alábbiakban teszem közzé: "In celebri quodam Misniae oppido accidit, vt biliosus pater, cum filius expediendo negotio esset tardior, ei ditra imprecatus diceret: Faxit Deus vt nunquam inde pedem dimoueas: Dictum, factum, filius eodem momento affixus in isto loco, in quo erat, stetit, nec vlla vi inde auelli potuit, cumque nec corpus inclinare ad sedendum posset, noctu tergo eius opposuere pulpitum, cui innitens commodus quiesceret. In quo statu per integrum mansit triennium, quo elapso per quotidianas fidelium preces poena ei mitigata est, sic vt corpus reclinare posset. Sedendo itaq insumpsit quadriennium,

ore admodum macilento, cibi sermonisque parcus. Interrogatus, quomodo res suae se haberent, hoc plerunque dedit responsi se á Domino castigari, et penes Deum misericordem esse, quem res suae habiturae essent exitum. Nec tamen se quiquam de anima salute per Christum parta dubitare. Elapso de-
mum septennio, in vera confessione, et in fide in Christum mortuus est, 11. Septemb. anno quinquagesimo secundo, supra sesquimillesimum."¹⁹

A Hondorff-hatás bizonyítása után véleményem szerint indokolt Keresszegi egyes mondaexemplumainak összevetése a hagyományos történeteket közvetítő kézikönyv megfelelő szövegeivel. Az eredetkérdést illetően ezeknek a példákknak az esetében már óvatosabbnak kell lenni, mert több közvetítővel is lehet számolni.

György Lajos filológiai kutatásai szerint Hondorff nagy kézikönyvének jelentős szerepe volt a bingeni egértoronyról szóló monda hazai elterjedésében. Ennek mondatípusnak ugyan nem került elő változata a szó-hagyományból, de a magyar irodalomban közismertté vált.²⁰ Bornemisza Péter volt az első, aki a Hatto-mondát egyik postillájában említette.²¹

Keresszegi a Popiel-mondához kapcsolta a Hattóról szóló mondai cselekménytípust, ugyanúgy, mint ahogy Hondorff tette. Innen aztán szöveg-változatának eredete könnyen eldönthetőnek látszik. A magyar protestáns prédikációhagyományban a Hatto-monda Hondorff hatására egészülhetett ki. Keresszegi szövegét teljes terjedelmében idézem: "Mivel bünteté-meg Isten **Popelus Secundust**, Lengyel-Országi Királyt, ki az ő vér szerént valo atyafiát meg-ölette vala, nem egyébbel, hanem egereckel, ki házában meg nem maradhatván, a Goph nevü tóra mene, és ott-is reá menván az egerek, minden hozzá tartozockal egyetemben meg-ölettetnek az egerektül. Hasonlot ir **Isengrinus** a második Hatto Moguntiai Püspök felől."²²

A bingeni egértorony mondájának közvetlen forrása Keresszegi szövege esetében mégsem Hondorff. Míg a magyar teológus a Hatto-mondánál Isengrinusra hivatkozik, Hondorff viszont Münster **Cosmographiájának** harmadik kötetére. Mivel a bingeni egértorony mondája Manliusnál már a 16. században ismeretes volt, az eredetkérdésben ez is szóba jöhet. Valószínűbb azonban, hogy Keresszegi közvetlen forrása Samuel Meigerus vagy Gregor Strigenitz lehetett, akik mindketten Hondorff hatása alatt álltak a 17. század elején.²³ A bingeni egértorony mondájának megjelenése valószínűleg közvetett Hondorff-hatás lehet. Mindenesetre bizonyítja, hogy a magyar teológus a Promptuarium exemplorumon kívül más kézikönyveket és prédikációgyűjteményeket is felhasznált.

Az "időtlen" történetek közé tartozik Radbot mondája.²⁴ Ez is megtalálható Hondorffnál *Rathbodus dux Phrisorum a diabolo illusus* (Ratbod, a frizek ördög által megtévesztett vezére) címszó alatt.²⁵ Keresszegi Hondorff viszonylag teljes szövegét fordította le magyarra, és a cselekménytípust a tánc és a táncolás szokásának elítéléséhez kötötte: "De ezek a valakik másnak példájával akarják általmazni a' tántzot, hasonlók ama Phrisiának Rathbodus nevü Hertzegéhez, ki mikor meg akarna edgy Volfrannus nevü Püspöktül keresztelkedni, fél lábát belé tevén a' keresztelő edényben, azt kérdi a' püspöktül ez a Rathbodus, hogy ha Paraditsomban avagy pokolban vólnának többen az ő régi elei közzül? És mikor a Püspöktül olyan feleletet vott vólna, hogy pokolban vólnának többen, azt a lábát-is ki-voná a' keresztelő edényből, ezt mondván: **Jobb úgy-mond, ennékem hogy a' sokakat kövessem inkább hogy nem mint a keveseket.** Vincen-tius, lib. 24. cap. 46."²⁶

Hondorff a Radbot-mondával kapcsolatban ugyanarra a forrásra hivatkozott, mint Keresszegi. Szövege pedig a következő: "Refert Vincen-tius de Rathbodo Frisonum duce, quod iam á VVolfrano Episcopo baptizandus, altero pede in lauacrum intincto, alterum retraxerit, interrogans, Vbinam plures suorum maiorum essent, in inferno au in Paradiso? Cumq; audiret plures esse in inferno pedem quoque alterum extraxerit, Satius esse inquiens, vt plures quam pauciores sequat."²⁷

Ha attól eltekintünk, hogy Hondorff promptuáriumában még folyta-tódik az exemplum, a Keresszegi-féle szövegrészlet lényegében teljesen egyezik Hondorff példájával. Csupán egy eltérést találunk: a magyar teológus a Radbot-mondát a tánc ördögétől megszállott emberekkel hozta össze-függésbe. A harmadik parancsolathoz sorolt exemplum tehát **alkalmazásában** jelentett újat. Segítette a szívós hagyományok és szokások átértékelését, az emberi közösségek tevékenységszerkezetének diszkrét módosítását.

A Radbot-monda²⁸ folyamatosságát bizonyítja, hogy exemplumként való említése a 19. századi protestáns prédikációban kimutatható.²⁹ Ekkor már azonban a Keresszegi révén érvényesülő Hondorff-hatás mellett a Grimm testvérek mondagyűjteményének befolyása is érvényesült a népi-egyházi hagyomány sorsának formálódásában.³⁰

Willigis mondáját előszeretettel emlegették a 17. század első felében.³¹ Margitai Péter is szólt a mainzi püspökről, akinek egyénisége a szakmatisztelet és a puritánság egyik mintaképe lett.³² Legkorábban Szenci Molnár Albert utalt Willigisre a protestáns egyházi írók közül.³³

Keresszegi az exemplumot úgy idézte fel a mainzi püspök viselkedéséről, hogy az is értse, aki korábban sohasem hallotta a történetet: Willigisus, kerekgyarto fia lévén, mikor olly méltóságra ment volna, hogy Moguntiában Ersecké löt volna (melly méltóság az Tsászár választo Fejedelmek közzül *inter spirituales* első méltóság) az ő palotájában edgy Kereket iratot a' fal oldalra, ez igékkel: *Willigise meminervis quid sis et quid olim fueris*. Melly Kereket még e' mái napon-is czimerekben viselnek a Mogunciai Ersekek."³⁴

A Willigis-monda eredete Keresszeginél kétségtelenül a *Promptuarium exemplorum*. A latin szövegpárhuzam a következő: "VWilligisus patre natus plaustratio, factus Archiepiscopus Moguntinensis, in caenaculo suo rotam depictam habuit cum hac inscriptione: VWilligise meminervis, quid sis et quid olim fueris. Haec rota postea insigne Archiepiscopatu Moguntino datum et confirmatum est ab Henrico Secundo Claudio. Fuit primus inter Archiepiscopos Moguntinos Elector, inchoavit nouam Basilicam S. Stephani, in qua anno Christi 1011. Sepultus fuit."³⁵

Látható tehát, hogy Keresszegi a Willigis-monda³⁶ esetében is pontosan követte Hondorff szövegét. Azzal pedig, hogy elhagyta a Szent István új bazilika építését megkezdő mainzi püspökre vonatkozó sorokat, az exemplumtémát tömörítette, céltudatosabbá tette erkölcsi tanítását. Keresszegi tehát részletekben Hondorff exemplumát dolgozta át. Úgy illesztette be gondolatmenetébe a hondorffi példát, hogy hatását igyekezett növelni. Így Keresszegi fordítása egyben alkotó tevékenység volt még akkor is, ha az átvett szövegek szóról szóra megegyeztek forrásával. A típusösszefüggések, a szelekció folyamata mutatta, hogy a homiletikai elvek szerint összeállított prédikációkban és Szentírás-magyarázatokban szépirodalmi csírák érlelődtek a 17. században. A mondákkal, anekdotákkal összefüggő szállóigék némely esetben emlékeztetőül szolgáltak a hagyományozódó történetek ébren tartására vagy felújítására. A szállóige sok esetben a történeti példa erkölcsi komprimátuma lett, amikor a cselekménytípus feledésbe merült. Valószínű, hogy ez volt a sorsa a Willigistémának, amely a magyar folklórban nem őrződött meg.

Keresszegi további profán exemplumának, az apját vagy anyját szoptató lány novellisztikus elbeszélésének nagy irodalma van. Katona Lajos a *Gesta Romanorum* történeteivel kapcsolatban néhány kéziratos összehasonlító jegyzetét őriztem meg a *Filia matrem lactans* novellájáról.³⁷ A nagy folklorista egy figyelemre méltó egyezést tárt föl egy kallódó

papírszeleten. Eszerint az anyját szoptató lány cselekménytípusa már egy Tang-dinasztia korabeli (618-907) japán mondában előfordult.³⁸ A különben elég nehezen hozzáférhető japán monda arról szól, hogy Tsui She (vagy Saisti) dédanyja fogatlanul nem tud rizst enni. Tsui She naponta ellátogat hozzá, hogy felébressze és saját tejével táplálja.

A református teológus Keresszegi munkái az anyját szoptató lány elbeszélésének bizonyos változásvizsgálatát teszik lehetővé. Keresszegi ugyanis 1635-ben megjelent prédikációgyűjteményében Valerius Maximusra való hivatkozással tette közzé ezt a típusú szöveget (A-változat), majd öt évvel később újra felhasználta ezt a témát (B-változat), de ekkor Sabelliust tüntetve föl forrásul.

Hasonlítsuk össze a két szöveget!

A-változat

"...Valerius Maximus lib. 5. cap. 4. ir egy historiat: Romaban azt irja: hogy egy aszszonyi állatot egyszer halálra sententiastanak volt, hogy az tömlöczben éhel meg ölyyek azt, melyet annak az aszszonyinak egy soptatos leánya leven meg halvan, el ment es be kéredzöt á tömlöztben, az tömlözt tartók penig meg ruháját-is levonván róla, meg keresték, hogy valami eledelt ne vinne be az anyyanak, sok napokon az ő emlőjének tejével táplálta az ő anyyát, ez így azt mondgya Valerius: **Ubi carcer fuit, ne memoria res tantae intercideret, pietatis ara est constituta.**"³⁹

B-változat

"Más edgy iffju de szoptatós aszszony felöl irja Sabellius; hogy mikor a Romaiak ennek anyyát a' tömlöztre vetették volna, éhvel akarván meg-ölni a' tömlöztben, sem ételt sem italt nem engedtenek néki vinni, mindazáltal a tanátstul ki-nyervén ez meg nevezett iffju aszszony hogy háládatosságának meg-mutatásáért napjában látogatásnak okáért be-menne aszszonyához, emlőjével el-tartottas-legeltette anyyát, mellyet a' Tömlözt mester vévén eszében, a' dolgot a tanátsra vitte, és a nagy háládatosságának emlékezeterc mind anyyának életét meg-engedték, s-mind edgy óltárt éppittetének edgy iffju aszszonyinak tejével tarto vén aszszonyinak formájára ezt írván reája: **Ara gratitudinis.**"⁴⁰

Az anyját szoptató lány történetének A- és B-változata eltér egymástól. Az A-változatban Keresszegi Valeriusra, a B-változatban Sabeliusra hivatkozik. Az A-változat szövegében a börtönbe látogató lányt megmotozzák, nem vitt-e magával élelmet anyja számára. A B-változat viszont azt említi meg, hogy a börtönőr észreveszi a zárkában a különös esetet, és jelentést tesz erről feletteseinek. Mind az A-, mind a B-változat eltér abban a tekintetben, milyen szöveggel látták el az anyja életét megmentő lány tiszteletére emelt oltárt.

Hondorff ide vonatkozó sorai megvilágítják a *Filia lactat matrem* elbeszélésének későbbi változatait: "Parentibus omnibus modis succurrendum, sequens etiam exemplum á Valerio Maximo loco citato descriptum monet: Sanguinis ingenui mulierem Praetor apud tribunal suum capitali crimine damnatam Triumuiro in carcere necandam tradidit, quam receptam, is, qui custodie praetate, misericordia motus, non protinus strangulauit, aditum, quoque eam filiae, sed diligenter excussae, ne quid cibi inferret, dedit, existimans futurum, vt inedia consumetur. Cum autem iam dies plures intercederent, secum ipse quaerens, quidneam esset, quod tamdiu sustentaretur, curiosius observata filia, anima diuertit illam exerto vbere famem martis lactis sui subsidio lenientem, quae tam admirabilis spectaculi nouitas ab ipso ad Triumuirum, á Triumuiro ad Praetorem, á Praetore ad consulum iudicium perlata remissionem poena mulieri impertrauit. Putauerit aliquis hoc contra rerum naturam factum, nisi diligere parentes primae naturae lex esset. Ne tantae rei memoria intercederet, vbi carcer fuit, pietatis ara constituta est. Sabel. loco citato."⁴¹

Megállapítható, hogy Keresszegi az A-változatban csak vázlatosan ismertette Hondorff szövegét, de a befejezését majdnem szóról szóra tette közzé, még hozzá latinul. A B-változatban ellenben részleteiben is ragaszkodott forrásához, ellenben az oltár szövegének ismertetésekor eltért attól.

Lényegében a Hondorff-hatás Keresszeginél azt a változást hozta magával, hogy Kimón és Péra története a 17. század elején átalakult az ige hirdetésben. Az elbeszélés Manlius által népszerűsített redakciója, mely szerint a lány apját szoptatja meg, túl bizarrnak tűnt a polgári társadalom körében.⁴² Az anyját szoptató lány mint az elbeszélés másik redakciója enyhítette a különös eset szokatlanságát, és erkölcsi-teológiai szempontból kiküszöbölte annak a veszélyét, hogy a hívők körében a parázsnaság gondolata felmerüljön.

Ezután közismert exemplumtípusokat sorolok fel, amelyek mind Keresszeginél, mind Hondorffnál előfordulnak. A típusjegyzések gyakorisága szintén az eddig bizonyított eredetre mutatnak.

Ambrosius megrója Theodosius császárt a thesszaloniki vérengzésért (Tubach num. 196): Keresszegi H. I. 1640, 71.; Hondorff 420, 10: Ambrosius Theodosium excommunicat (Theodoret. lib. 5.; Sozomenus lib. 7. cap. 24). - **Apellész és a suszter bírálata** (Rehermann num. 58): Keresszegi H. I. 1640, 50.; Hondorff 640, 51: Apelles Ephesius pictor. - **Artemisia és Mausolus sírhelye** (Rehermann num. 59): Keresszegi H. I. 1635, 15.; Hondorff 445, 8-17. - **Codrus** (Tubach num. 1136.; Rehermann num. 64): Keresszegi H. I. 1635, 3.; Keresszegi H. I. 1640, 41, 350.; Hondorff 364, 27: Atheniensium rex ultimus (Trogus, Val. lib. 5. cap. 6. Guid. Bituticen). - **Cleobis és Biton**: Keresszegi H. I. 1640, 801.; Hondorff 323, 40 (Cicero l. 1. Tuscul. quaest.). - **Curtius** (Tubach num. 2745.; Rehermann 340, num. 18): Keresszegi H. I. 1635, 19., 591.; Hondorff 361, 26: Curtius pro pat. se devoravit (Livius lib. 7). - **Damoklész** (Andrejev [†]981 III; György num. 43; Tubach num. 4994.; Rehermann num. 1): Keresszegi H. I. 1640, 202sq.; Hondorff 401, 5: Damocles assentator Dionysii. - **Kambüszész** (György num. 31.; Tubach num. 2859.; Rehermann num. 78): Keresszegi H. I. 1640, 100.; Hondorff 393, 424, 41.; 474, 6. - **Kleopátra gyöngyebédje** (Rehermann num. 63): Keresszegi H. I. 1640, 105.; Hondorff (1572) (Plinius). - **Lükaón király farkassá változott** (Keresszegi H. I. 1640, 326.; Hondorff 105, 1.; 166, 50. - **Mutius Scaevola**: Keresszegi H. I. 1635, 591.; Keresszegi H. I. 1640, 349.; Hondorff 360, 49. - **Szemiramisz királyné babiloni palotája** (Tubach num. 4224): Keresszegi H. I. 1635, 14.; Hondorff 68, 38.; 409, 51.; 427, 41.; 444, 48. - **Polükarposz nem tagadta meg Krisztust, sőt kegyelme mellett tett hitet** (Brückner 145): Keresszegi H. I. 1640, 715.; Hondorff 17, 1-11 (Eusebius lib. 4. cap. 15). - **Zopyrus orrát, fülét levágatja**: Keresszegi H. I. 1640, 349sq.; Hondorff 365, 13-24: Zopyri fides erga Darium (Herod. Trogus, Chron. Philip. lib. 2., Herodot. lib. 4).

Tipológiaiilag ennyi egyezés nem véletlen. Mind-mind valószínűsíti a Hondorff-hatás kiterjedését Keresszegi műveiben. Ha arra gondolunk, hogy Méliusz Péter indulati elemekkel telített egyházi prózájában csak kevés példajellegű illusztratív anyagot használt fel, átérezhető az a stílusváltozás, amely a 17. század első felében bekövetkezett a hitszónoklatokban.

Keresszegi két műve világosan mutatta, hogyan gazdagodott a világi témák felé forduló magyar egyházi irodalom. Azt, hogy a református felfogás szűrője miként érvényesült, nagyon jól szemléleteti a bibliai exemplumok összetételének alakulása. Keresszegi műveiben a hangsúllyal említett példák abc-sorrendben a következők: Ábrahám, Absalon, Acháb, Dávid és Góliát, Farizeus és Publikánus, Gedeon, Három ifjú a tüzes kemencében, Jónás a cethalban, Kain és Ábel, Kám elátkozása, Kánai menyegző, Kandaké, Lót felesége, Noé bárkája, Salamon király templomépítése, Salamon és Betseba, Sámson és Delila, Szentlélek Krisztus vállán galamb képében, Szodoma és Gomora, Tékozló fiú.

A 20 bibliai példa közül 14 az ótestamentumból származik. A fennmaradó többi történet vagy példázat az Újszövetségből való. A református teológus tehát az Isteni Gondviselést a hondorffi példaszerkesztés antonimiájában mutatta be, és az exemplumok kiválasztásában inkább hajlott az Útestamentum felé. Így ezekkel a büntetést hangsúlyozta, az újszövetségi példákkal viszont a jutalmat, a megváltás jelentőségét emelte ki.

Ákos Dömötör

Hondorffs Wirkung in den Exempeln von István Keresszegi Herman

Der Verfasser untersucht und veröffentlicht in seiner Abhandlung das Illustrationsmaterial, die Exempel der zwei Werke von István Keresszegi Herman, der in der ersten Hälfte des 17. Jh-s als kalvinistischer Bischof tätig war. Die biographischen Daten des ungarischen reformierten Kirchenchriftstellers machen die Wirkung der westlichen Kultur in den untersuchten Predigtsammlungen wahrscheinlich.

Aufgrund der Aufeinanderfolge dreier Teufelserzählungen und der gleichen Textstellen beweist der Verfasser, das Keresszegi einen Teil seiner Beispiele aus Hondorffs Werk "Promptuarium exemplorum" schöpfte. Die Arbeit umfasst darüberhinaus einige bekannte wandersagen, die in den Werken von Keresszegi vorkommen und im Hinblick auf die vergleichende

Literaturwissenschaft und die Folkloristik besonders interessant sind, wie z.B. Der Mausesturm von Bingen, Bodbót und Willigis. Beachtenswert ist bei Keresszegi die antike Erzählung der *Filia matrem lactans*, die in der westlichen Fachliteratur als "Halslöserätsel" erscheint. Die erwähnten Beispiele zeigen in den einzelnen Fällen, dass der ungarische reformierte Kirchenschriftsteller ausser Hondorffs Werk auch andere homiletische Quellen benutzte.

Der Verfasser zählt mehr als ein Dutzend Exempel auf, die sowohl bei Keresszegi als auch bei Hondorff zu finden sind. Bei der Orientierung in den Exempeln hilft, dass der Verfasser die Parallelen der international anerkannten Handbücher (György, Tubach, Rehermann, Brückner) gegebenenfalls anführt.

Jegyzetek

1. Alszeghy Zsolt, **Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI-XVII. század)**. Bp., 1914. passim.
2. Gaal György, **Magyar népmesegyűjteménye**, I. köt. Pest, 1857. 78-103.
3. Moser-Rath, Elfriede, **"Lustige Gesellschaft". Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext**. Stuttgart, 1984. 233, not. 9.; AaTh 758; BP III, 308-321.
4. AaTh 756; Brüder Grimm, **Kinder- und Hausmärchen**. Berlin, 1984. 768-771, num. 6. (Kinderlegende).
5. **Kecskeméti János** 1615, Aa2/a-Aa3/a; Brückner 449, num. 194. (Manlius. Csak tipológiai egyezés).
6. Schade, Heidemarie, **Andreas Hondorffs Promptuarium Exemplorum**. in: Brückner, Wolfgang (ed.), **Volkserzählung und Reformation**. Berlin, 1974. 646-704.
7. Zoványi Jenő, **Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon**. 3. kiad. Bp., 1977. 307.
8. **Keresszegi H. I.** 1635, 471.
9. Uo.
10. **Keresszegi H. I.** 1635, 471sq.

11. Hendorff 343, 5-48.
12. Keresszegi H. I. 1635, 471.
13. Brückner 663, not. 35. (= Hendorff 1595, fol. 153 r.)
14. Hendorff 343, 5-21.
15. Keresszegi H. I. 1635, 471.
16. Tubach num. 4477.; *Discipulus de temp.* Serm. 14.
17. Lutz, Röhrich, *Sage und Märchen. Erzählforschung heute.* Freiburg-Basel-Wien, 1976. 117.
18. Keresszegi H. I. 1635, 471sq.
19. Hendorff 343, 34-48.
20. György num. 92.
21. Bornemisza P. 1579. 475/a.
22. Keresszegi H. I. 1640, 210.
23. Rehermann 154, num. 22.
24. Rehermann 157, num. 37.
25. Hendorff 237, num 55-238, 32.
26. Keresszegi H. I. 1640, 839.
27. Hendorff 237, 50-54.
28. Tubach num. 1823.; Rehermann 157, num. 37.
29. Sükösd Sámuel, *Halotti beszédek.* I. füz. Arad, 1858. 99.
30. Brüder Grimm, *Deutsche Sagen.* Berlin, 1983. 218, num. 451.
31. Rehermann 171, num. 105.
32. Margitai P. 1617, 107/b-108a.
33. Vásárhelyi Judit (kiad.), Szenci Molnár Albert, *Discursus de summo bono.* Bp., 1975. 289.
34. Keresszegi H. I. 1640, 250.
35. Hendorff 714, 35-41.
36. Rehermann 171, num. 105.
37. *Gesta Romanorum* num. 215. (Saugende Tochter). Zschr. f. d. Alt. XXXIV. (1899). 151. (Katona Lajos kézirásos jegyzetéből).
38. *Allg. Zeit.* 1902. 15. Marz. Mbl. Feuill. (Katona Lajos kézirásos jegyzeteiből).
39. Keresszegi H. I. 1635, 315.
40. Keresszegi H. I. 1640, 800sq.
41. Hendorff 318, 16-30.
42. Rehermann 165sq., num. 81.

A kézikönyvek rövidítései

- AaTh** Aarne, Antti-Thompson, Stith, *The Types of the Folktale. A classification and bibliography.* FFC 184. Helsinki, 1961.
- BP** Bolte, Johannes und Polivka, Georg, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm.* I-V. köt. Hildesheim-New York, 1982.
- Brückner** Brückner, Wolfgang (ed.): *Volkserzählung und Reformation.* Berlin, 1974.
- György** György Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Bp., 1934.
- Hondorff** Hondorffius, Andreas, *Thetrum historicum sive promptuarium illustrium exemplorum.* Frankfurt, 1607. (3. kiad.)
- Rehermann** Rehermann, Ernst-Heinrich, *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts.* Göttingen, 1977.
- Tubach** Tubach, F. C., *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales.* FFC 204. Helsinki, 1969.

Források

Bornemisza Péter, *Postilla.* V. Detrekő, 1579. (RMK I. 147, 153.) - Kecskeméti János, *Három fő ünnepekre való prédikációk.* Debrecen, 1618. (RMK I. 455.) - Keresszegi Herman István, *A hit és jóságos cselekedetek tündöklő példáiról való prédikációk.* Debrecen, 1635. (RMK I. 644.) - Keresszegi Herman István, *A ker. hit ágazatiról való prédikációk tárháza.* Debrecen, 1640. (RMK I. 708.) - Margitai Péter, *Az Isten törvényének szent írás való magyarázatja.* Debrecen, 1617. (RMK I. 473.)